

GUALTERUS DELENUS: DE EERSTE DOCENT HEBREEUWS IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

door H.J. DE JONGE

Het begin van het openbaar onderwijs in de oosterse talen in Amsterdam wordt gevormd door de lessen Hebreeuws die Gualterus Delenus (Wouter Deleen) hier gegeven heeft van 1533 tot 1535. Met ingang van 9 juli 1533 was hij door het stadsbestuur benoemd. Hij gaf "sdaechs twee lessen ten aenhoren van eenen yegelick in Hebreeusch ende Griex".¹ Hiervoor ontving hij het tamelijk goede salaris van vijftig gulden per jaar. Hij was als docent niet verbonden aan enige onderwijsinstelling, maar werkte als een zelfstandig leraar in dienst van de stad. Bijna twee jaar heeft hij deze functie vervuld. In mei of begin juni 1535 kwam er aan zijn onderwijs een einde. De troebelen rondom de aanslag van de wederdopers op het stadhuis, waarbij Delenus onbewust betrokken was, en de verdenking van Lutherse sympathieën die hij op zich had geladen, leidden tot zijn ontslag op 9 juni 1535 en zijn vertrek uit de stad binnen een maand nadien.

Elders heb ik gehandeld over Delenus' onderwijs in het Grieks en zijn uitlegging van het Nieuwe Testament.² Hier wil ik vooral ingaan op hetgeen bekend is van zijn onderricht in het Hebreeuws en in het Oude Testament, al zal zijn uitleg van Joh. 6 hierbij niet geheel buiten beschouwing kunnen blijven.

Eerst enige biografische gegevens. Delenus werd omstreeks 1500 geboren te Balen, in de Kempen, nu gelegen in het oosten van de Belgische provincie Antwerpen. Hij liet zich op 4 april 1516 te Leuven inschrijven als student. Hier behaalde hij eerst de graad van *magister artium* en vervolgens die van *baccalaureus*, vermoedelijk in de theologie. Daar Delenus later Grieks en Hebreeuws blijkt te kennen en te doceren, heeft hij in Leuven mogelijk ook onderwijs gevolgd aan het in 1517/18 gestichte Collegium Trilingue. Dit was een vooral door het ijveren van Erasmus opgezette instelling,

¹ Aldus de Thesauriersrekening van Amsterdam (1533, fol. 24; vgl. 1535, fol. 30, 47), meegedeeld door H.J. Allard, "Mr. Cornelius Petri F. Crocus S.J.", *Jaarboekje Alberdingk Thijm* 1892, 3-90, p. 47, en door C.S. Dessing, in het *Maandblad Amstelodamum* 16 (1929), 87-88.

² H.J. de Jonge, "Caro in Spiritum. Delenus en zijn uitlegging van Joh. 6:51", in: I.B. Horst, A.F. de Jong en D. Visser (edd.), *De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J.A. Oosterbaan*, Alphen aan den Rijn 1978, 145-168.

werkzaam naast de universiteit, waarin naar humanistisch ideaal de drie bijbelse talen Hebreeuws, Grieks en Latijn werden onderwezen. De professoren Hebreeuws die Delenus aan het Collegium Trilingue kan hebben meegemaakt zijn Mattheüs Adrianus (maart 1518 tot 1519), Robert Wakefeld (in 1519), Robert Shirwood (tot eind 1519) en Johannes Campensis (oktober 1520 tot 1531).³

Juist tijdens Delenus' Leuvense jaren verbleef ook Erasmus van Rotterdam in Leuven, van juli 1517 tot mei 1521. Deze had contacten met de professoren van de theologische faculteit en met die van het Collegium Trilingue. Delenus, die een generatie jonger was dan Erasmus, zal de Rotterdammer in Leuven zeker wel eens hebben ontmoet.

Evenals verscheidene andere vernieuwingsgezinde theologen uit de Nederlanden maakte Delenus in of vóór 1522 een reis naar Wittenberg, het centrum van Luthers hervormingsbeweging die toen juist Europa in hevige beroering bracht.

Maar weldra treffen we Delenus in Holland, want waarschijnlijk is hij identiek met de Mr. Wouter Henricz. die van 1523 tot 1527 Grieks en Hebreeuws onderwees te Haarlem.⁴ Evenals later te Amsterdam was hij hier werkzaam als zelfstandig leraar in dienst van de stad en gaf hij lessen "voir de scolieren ende alle geleerde, die se begeerden te horen".

In juli 1533 volgde zijn benoeming te Amsterdam. Hij hield een inaugurele rede in de kapel van het St. Paulusklooster aan de Oudezijds Achterburgwal (sinds 1586 Waalse kerk). Sindsdien doceerde hij — in het Latijn — de talen Hebreeuws en Grieks. Zijn twee dagelijkse lessen hadden plaats in de rederijkerskamer boven de Oude Waag op de Dam. Dit gebouw stond aan de noordzijde van het plein, ongeveer waar de Nieuwendijk op de Dam uitkomt. De rederijkerskamer was door zijn centrale ligging natuurlijk een bijzonder gunstige lokaliteit. Burgers die in Delenus' onderwijs belang stelden konden zich tussen hun bezigheden door zonder al te veel tijdverlies naar de Waag begeven en hier hun leergierigheid bevredigen. De ligging van het leslokaal, schuin tegenover het

³ De voornaamste literatuur over Delenus is: H.F. Wijnman, "Wouter Deelen, de eerste professor in het Hebreeuwsch te Amsterdam", *Jaarboek Amstelodamum* 27 (1930), 43-65; N. van der Blom, "Mr. Wouter Deelen in Amsterdam, Haarlem en Londen", *Maandblad Amstelodamum* 56 (maart 1969), 49-52; J. Trapman, "Delenus en de bijbel", *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 56 (1975), 95-113; voorts het artikel over Delenus in het *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden*, II, 424-427, dat binnenkort zal worden vervangen door J. Trapman, "Delenus, Gualterus", in: D. Nauta, A. de Groot, e.a. (edd.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, III, Kampen ...

⁴ N. van der Blom, "Mr. Wouter Deelen", zie noot 3.

stadhuis, droeg echter ook bij tot de bespoediging van het einde van Delenus' Amsterdamse carrière en van deze opmerkelijke episode in de geschiedenis van het onderwijs in het Hebreeuws. Hoe dit in zijn werk ging is een wat gedetailleerd en anecdotisch relaas. Het verdient hier echter toch vermeld te worden, omdat het licht werpt op de situatie waarin Delenus in Amsterdam werkzaam is geweest.

Onder de hervormingsgezinden te Amsterdam waren in 1535 de revolutionair gestemde wederdopers sterk vertegenwoordigd. In februari, maart en april liepen de spanning en de actiebereidheid onder hen tot grote hoogte op. In grote gedrevenheid waren zij uit op radicale maatschappelijke veranderingen. Zij meenden, dat de tijd nabij was waarin met geweld het Koninkrijk Gods gevestigd moest worden. Geestverwanten van hen hadden in 1534 in Münster de macht overgenomen, de eigendom afgeschaft en het Koninkrijk Sion gesticht. Ook te Amsterdam zonnen geestdrijvers op zo'n omwenteling. Om hun idealen te verwezenlijken beraamden enkelen een aanslag op het stadhuis, die plaats zou grijpen in de nacht van 10 op 11 mei 1535.⁵ Nu leek het een der leiders van de aanslag, Hendrik Goedbeleid, nuttig, op de avond direct vóór de nachtelijke aanslag enige haakbussen, zware handvuurwapens, gereed te zetten in de rederijderskamer boven de Waag, schuin tegenover het stadhuis. Daartoe moest echter de sleutel ontfutseld worden aan Delenus, die daarover beschikte om toegang te hebben tot zijn leslokaal. Goedbeleid stuurde daarom een zekere Frans Frederiksz., een goede bekende van Delenus, naar de woning van de Hebreeuwsmeester. 's Avonds om negen uur vervoegde Frederiksz. zich bij Delenus en vertelde hem, dat hij overdag tijdens de les van Delenus in de rederijderskamer zijn geldbuidel verloren had door een scheur in zijn tas. Hij vroeg Delenus om de sleutel ten einde zijn beurs te kunnen gaan zoeken. Delenus doorzag het bedrog niet en stond de sleutel af. Frederiksz. bezorgde de sleutel bij Goedbeleid en deze liet in Delenus' collegezaal de haakbussen plaatsen.

Zo raakte Delenus ongewild betrokken bij de aanslag op het stadhuis die in die nacht plaats had en, zoals bekend, mislukte. Weliswaar werd bij de verhoren reeds vier dagen na de aanslag duidelijk dat Delenus misleid was, maar hij bleek wel gecompromitteerd door zijn contacten met de revolutionaire

⁵ A.F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen 1978. De sfeer en situatie in de stad ten tijde van de aanslag worden ook goed getroffen in het recente toneelstuk van Martin Hartkamp, *De vuurdoop*, Amsterdam (International Theatre Bookshop/Haagse Comedie) 1983. Voor Delenus' betrokkenheid bij de aanslag, zie Wijnman, "Wouter Deelen", 50-52. Voor de historische documentatie van de gehele opstand: A.F. Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, V (Amsterdam 1531-1536), Leiden 1985 (Kerkhistorische bijdragen XII).

wederdopers. Reeds in september 1534 had de stadhouder-generaal, de graaf van Hoogstraten, er bij het stadsbestuur op aangedrongen Delenus per 1 mei 1535 te ontslaan vanwege zijn suspecte opinies en het vele “quaets” dat hij “geleert ende gesemineert” had. Nu kon het stadsbestuur met dit ontslag niet meer talmen: op 9 juni 1535, minder dan een maand na de aanslag, ontving Delenus zijn laatste salaris.

Weer een maand later, op 8 juli 1535, blijkt de Amsterdamse grond Delenus te heet onder de voeten te zijn geworden. Hij heeft de stad verlaten en is uitgeweken naar Haarlem. Hij was door het Hof van Holland wel gezuiverd van de verdenking van medeplichtigheid aan het oproer, maar al spoedig, in augustus 1535, werd bij hetzelfde Hof van Holland een proces tegen hem aanhangig gemaakt naar aanleiding van de ketterse ideeën die hij in zijn onderwijs had verkondigd.⁶ Het zijn precies de getuigenverklaringen in dit proces die ons inlichten over Delenus' onderwijs.

Op de inhoud van het onderwijs dat Delenus te Amsterdam heeft gegeven kom ik dadelijk. Hier volg ik eerst in grote lijnen de rest van zijn levensloop. Vanaf 1538 verbleef Delenus in Engeland, waar hij van Hendrik VIII inkomsten uit onteigend kloostergoed en de functie van koninklijk *biblioscopus* kreeg. Dit laatste hield wellicht in, dat hij belast werd met toezicht op de selectie van boeken uit kloosterboekerijen die naar de bibliotheek van de koning moesten worden overgebracht; of anders betekende het, dat hem een vorm van boekencensuur werd opgedragen. Vanuit Engeland schijnt Delenus bezoeken aan Middelburg (1540) en Brugge (1545) gebracht te hebben om hier met zijn prediking jonge hervormde gemeenten te steunen.

In 1550 benoemde Edward VI Delenus naast Marten Micron tot predikant van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. Onder Mary Tudor week hij uit naar Emden. Daar verbleef hij van 1554 tot 1559. Toen Elisabeth de Engelse troon had bestegen keerde hij naar Londen terug (1559). Hij stierf er in 1563 aan de pest.

Van de literaire nalatenschap van Delenus is een aanzienlijk deel niet uitgegeven.⁷ Daaronder zijn echter geen hebraïca. Van zijn gepubliceerde werken zij hier alleen vermeld zijn bewerking van Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament, voorzien van aantekeningen. Het werk verscheen te Londen in 1540 en was

⁶ Dit proces is zeker tot oktober 1539 blijven slepen, zie De Jonge, “Caro in Spiritum”, 149; Wijnman, “Wouter Deelen”, 53-55. In dit verband is nog onbenut het archivalisch gegeven gepubliceerd door A.L.E. Verheyden, “Procès d'Anabaptistes que traita le Procureur-général de Hollande du 26 juillet 1535 au 22 octobre 1537”, *Bulletin de la Commission de l'histoire des Églises Wallonnes* V, V (1955), 63-67, zie p. 66 betreffende “Wouter Delius, Hebreuwsch meester”.

⁷ Trapman, “Delenus en de bijbel”, 97-98.

opgedragen aan Hendrik VIII ter gelegenheid van zijn huwelijk met Anna van Kleef.

Keren wij nu terug tot Delenus' Amsterdamse periode en tot zijn onderwijs in het Hebreeuws. Informatie hierover verschaft ons het protocol van de getuigenverklaring die Cornelius Crocus, de traditioneel katholieke rector van de Latijnse school, op 5 augustus 1535 aflegde ten overstaan van twee schepenen.⁸ Crocus' oogmerk was aan te tonen, dat Delenus de zaak van Luther toegedaan was. De voor ons doel belangrijkste passage uit het door Crocus ondertekende protocol luidt als volgt:

Meester Cornelis Croock ... seyt voorts, dat de voors. mr. Wouter lezende de Hebreusche text in Genes. capitulo XXVI te wetene: *Benedicam tibi et multiplicabo semen tuum propter Abraham servum meum etc.* de voors. mr. Wouter den jongen ende anderen tselve horende gedichteert heeft: *id est propter promissionem meam Abrahamo factam.* Dwelck de Lutheranen gemeenlick voort brengen ende neemen tot een solucie, als men hen voorhout oft spreeckt van den heiligen te bidden, hoewel de text int selve capittel weynich daer te voren anders verclaert ende aldus houdende is: *multiplicabo semen tuum, sicut stellas celi, et dabo semini tuo omnes regiones has, benedicenturque in semine tuo omnes gentes terre, eo quod obediverit Abraham voci mee et custodierit sabata mea etc.*

Deze passage geeft aanleiding tot vijf preliminaire opmerkingen die de uiterlijke vorm van Delenus' colleges en de gang van zaken daarbij betreffen.

Ten eerste, onder het gehoor van Delenus bevonden zich "jongen ende anderen". De jongeren waren blijkens het voorafgaande, hier niet geciteerd, de leerlingen van de Latijnse school die onder geleide van hun rector Crocus bepaalde colleges van Delenus bijwoonden. De "anderen" waren burgers die in hetgeen de Hebreeuwsmeester doceerde belang stelden en zich vrijwillig onder zijn gehoor schaarden.

Ten tweede, in zijn colleges sprak Delenus Latijn. Anders had Crocus in zijn in het Nederlands afgelegde verklaring de bijbelcitatien en de door Delenus gedichteerde woorden niet behoeven weer te geven in het Latijn, maar ze onvertaald kunnen laten.

Ten derde, het gebruik van Latijn impliceert, dat de aanwezige burgers geacht werden een zekere scholing te hebben genoten. Zo

⁸ Voor de datering van dit document in 1535 (niet 1536) zie De Jonge, "Caro in Spiritum", 151. Voor de volledige tekst, De Jonge, 167-168; Wijnman, 48-49; Allard, 45-46; ook in Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, V, 234-236, nos. 285-286.

heette het ook in 1523 te Haarlem, dat de lessen van Delenus behalve voor de scholieren bestemd waren voor de “geleerde die se begeerden te horen”.⁹ Het betrof hier geen hoger onderwijs voor iedereen, maar extra vorming voor de min of meer beschaafde stand.

Ten vierde, Delenus gaf zijn onderwijs althans ten dele in de aloude, ook aan de universiteiten gangbare vorm van dictaat. Mogelijk zal hij ook vrijere uiteenzettingen over bepaalde passages in het bestudeerde bijbelboek hebben gegeven. Maar in elk geval dicteerde hij bondige opmerkingen die de toehoorders woordelijk konden noteren. Op deze manier namen de aanwezigen in de vorm van aantekeningen iets van het college mee zonder dat zij noodzakelijk over de gedrukte Hebreeuwse tekst van het behandelde bijbelboek hoefden te beschikken. Straks zal blijken dat er reden is om aan te nemen, dat ook Crocus zelf dictaat opnam: de woordorde van zijn citaat uit Genesis is namelijk niet die van de Vulgata, maar die van de Hebreeuwse tekst, die Delenus op college voor zijn gehoor in het Latijn vertaalde.

Ten vijfde, het uitgangspunt van de tekstverklaring die Delenus bood was de Hebreeuwse tekst. Het zou interessant zijn te weten, welke editie hij gebruikte. Toen hij in 1535 zijn onderwijs in Amsterdam aanving, waren er echter reeds minstens vijftientig gedrukte edities van de Hebreeuwse tekst van Genesis in omloop.¹⁰ Vijftien van deze drukken zijn edities van de Pentateuch en tien zijn edities van het gehele Oude Testament. Het is dus heel moeilijk de door Delenus gebruikte editie te identificeren.

Toch kunnen enkele opmerkingen van Delenus uit 1539 misschien een kleinigheid aan de identificatie van de door hem benutte editie bijdragen. In dat jaar deelt hij namelijk in een voorwoord tot zijn reeds genoemde *Novum Testamentum Latinum* (Londen 1540) mee, dat hij voornemens is binnenkort een nieuwe Latijnse vertaling van heel het Oude Testament uit te geven. Genesis, Exodus en waarschijnlijk ook Leviticus had hij eind 1539 reeds persklaar.¹¹ De rest was te verwachten tegen het eind van 1540. In de prelatie tot deze vertaling van het Oude Testament zou Delenus opgave doen van alle Hebreeuwse, Chaldeeuwse (d.w.z. Aramese), Griekse, Latijnse en Franse schrijvers die hij voor zijn werk aan de beide Testamenten had benut. Die vertaling van het Oude Testament is nooit verschenen. De vermelding van Hebreeuwse en Aramese bronnen doet echter

⁹ Van der Blom, p. 52, uit de Haarlemse Thesauriersrekening 1523/24, I 276, f. 25.

¹⁰ T.H. Darlow and H.F. Moule, *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture*, London 1903, repr. New York 1963, II, 2, 701-705; M. Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852-1860, col. 1-15.

¹¹ Trapman, “Delenus en de bijbel”, 105.

vermoeden, dat Delenus beschikte over een editie van het gehele Oude Testament met Targums en rabbijnse commentaren. In dat geval moet hij beschikt hebben over een exemplaar van een zogenaamde Rabbijnenbijbel; dit is een Hebreeuws Oude Testament waaraan Targums en rabbijnse commentaren zijn toegevoegd. De eerste editie van een Rabbijnenbijbel verscheen te Venetië in 1517.¹² De uitgever ervan was de christelijke, uit Antwerpen afkomstige drukker Daniël Bomberg (c. 1480-1549); de editor de gedoopte jood Felix Pratensis (gestorven 1539). Aan de bijbeltekst waren in deze editie toegevoegd de Targums van Onkelos, Jonathan ben Uzziel, R. Joseph, Targum Jerushalmi II en de tweede Targum op Esther, benevens de commentaren van Rashi, Kimchi en anderen. Het geheel besloeg vier delen in folio. Een tweede Rabbijnenbijbel verscheen eveneens bij Bomberg te Venetië in 1524/25.¹³ Hierin werd een sterk verbeterde, naar Masoretische norm herstelde Hebreeuwse bijbeltekst geboden met correcte presentatie van Qere en Ketib. Editor was de uit Tunesië naar Venetië gekomen jood Jacob ben Chayim. Het werk vormde opnieuw vier delen in folio. De derde editie van een Rabbijnenbijbel verscheen pas in 1548. Indien Delenus dit type Hebreeuwse bijbel heeft gebruikt, dan een exemplaar van de edities van 1517 of 1524/25.

Het is echter onwaarschijnlijk, dat de Amsterdamse Hebreeuwsmeester geregeld met een foliant naar zijn lessen toog. Naar college zal hij een handzamer editie hebben meegebracht. Een separate uitgave van Genesis in het Hebreeuws bestond echter nog niet, althans niet gedurende de eerste anderhalf jaar van zijn onderwijs in Amsterdam (1533-1534). Ook de separate editie van Genesis die in 1535 te Parijs verscheen kwam vermoedelijk te laat om nog in Amsterdam voor 10 mei van dat jaar dienst te kunnen doen.¹⁴ Delenus zal daarom of een uitgave van de Pentateuch bij zich hebben gehad, of een uitgave van het Oude Testament in quarto. Daniël Bomberg gaf namelijk te Venetië in respectievelijk 1517, 1521, 1528 en 1533 (deels identiek met 1528) vier uitgaven van de kale tekst van het Oude Testament uit. De derde van 1528 kreeg een zekere

¹² Darlow-Moule nr. 5083.

¹³ Darlow-Moule nr. 5085.

¹⁴ De eerste separate editie van Genesis in het Hebreeuws verscheen juist in 1535, maar als eerste deel van een tweedelige Genesis plus Exodus, Parijs 1535-1536. Steinschneider nr. 77. British Library, *General Catalogue. Photolithographic Edition to 1955*, London 1965, col. 490: *Sefer Bereshit. Primus liber Legis Mosaicae, qui Genesis à Graecis appellatur. (Sefer Elle Shemot. Secundus Liber Legis Mosaicae, etc.)* ff. 92. Ex officina C. Wecheli: Parisiis 1535, 36. 4°. 217.h.28. In 1533 en 1534 kon Delenus deze editie natuurlijk nog niet gebruiken. Of zij op tijd kwam om vóór 10 mei 1535 ingang te vinden in Delenus' onderwijs te Amsterdam is nog de vraag.

verbreiding onder reformatorische theologen. Bekend is bij voorbeeld, dat Luther zijn handexemplaar van deze editie, voorzien van aantekeningen in zijn hand, in 1545 cadeau deed aan Bernhard Ziegler.¹⁵ Indien een exemplaar van deze edities in quarto in meer delen gebonden werd — Luthers exemplaar was verdeeld in vier delen — dan kon een deel vrij gemakkelijk meegenomen worden naar college.

Dat ook Delenus' toehoorders een gedrukte Hebreeuwse tekst van Genesis bij zich hebben gehad, is niet erg waarschijnlijk. Een afzonderlijke Hebreeuwse editie van Genesis was er, als gezegd, niet of slechts op het laatste nippertje.¹⁶ De beschikbare edities, die veel meer dan alleen Genesis omvatten, zullen menigeen te duur geweest zijn. Of de kennismaking met het Hebreeuws voor de toehoorders veel verder ging dan dat Delenus het voorlas, mag men dan ook betwijfelen. Zij zullen het in hoofdzaak hebben moeten doen met Delenus' woordelijke vertaling, zijn grammaticale observaties en verklarende opmerkingen.

Veel Hebreeuws zullen de bezoekers van Delenus' college over Genesis dus niet geleerd hebben: daarvoor was de hele opzet van dit openbare hoorcollege niet geschikt. Delenus vertaalde en verklaarde de grondtekst en dicteerde zijn explicaties, maar een mogelijkheid om de vorderingen van zijn leerlingen in het Hebreeuws te toetsen zal hij niet gehad hebben. De bezoekers hadden in het algemeen geen gedrukte Hebreeuwse tekst voor zich en waren wat de grondtekst betreft dus afhankelijk van wat Delenus citeerde of dicteerde. Zij konden niet verplicht worden tot lectuur, tot studeren, memoriseren of responderen. Misschien heeft Delenus op andere uren en in kleinere kring leerlingen op gezette wijze de Hebreeuwse grammatica en taal bijgebracht, maar de colleges over Genesis leenden zich hiervoor niet. Hier fungeerde hij meer als interpreter van de gewijde tekst dan als taalleraar.

Laten wij nu het voorbeeld bezien dat rector Crocus van Delenus' exegese van Genesis aanhaalde voor de schepenen van de stad Amsterdam. Het betreft Genesis 26. In dit hoofdstuk wordt verteld, dat Isaäk na herhaalde onaangename ervaringen met de Filistijnen uitwijkt en tenslotte een plaats vindt waar zij hem met rust laten. Daar verschijnt hem in een nacht Jahwe, die hem onder meer zegt (Gen. 26:24 slot): "Ik zal U zegenen en Uw nageslacht vermenigvuldigen

¹⁵ Zie Darlow-Moule onder nr. 5086.

¹⁶ Dit probleem was minder groot in het geval van een ander bijbelboek dat Delenus op college behandelde: het Griekse Johannes-evangelie. Daarvan had Rutger Rescius, professor Grieks aan het Trilingue te Leuven, eind 1534 een eenvoudig uitgaafje in octavo doen verschijnen. Het is goed mogelijk, dat een aantal aanwezigen onder het gehoor van Delenus in het voorjaar van 1535 op zijn college over Johannes deze uitgave bij zich had.

ter wille van Abraham mijn knecht" (*uberaktika w^ehirbeti et-zar^aka, ba^abur abraham ^aabdi*). Delenus las de passage eerst in het Hebreeuws en vertaalde hem vervolgens in het Latijn.

In het verslag dat Crocus van het college gaf is de Latijnse vertaling van de bijbeltekst niet precies die van de Vulgata: de door Crocus geciteerde vertaling sluit namelijk in de woordvolgorde nauwer aan bij het Hebreeuws dan bij de Vulgata. Volgens Crocus zou Delenus hebben vertaald: *propter Abraham servum meum* en niet met de Vulgata *propter servum meum Abraham*. Er is alle reden om aan te nemen, dat Crocus hier uit zijn aantekeningen citeert, niet uit zijn geheugen, en dat Delenus in zijn vertaling inderdaad nauwkeurig de woordorde van het Hebreeuws heeft aangehouden, in afwijking van de Vulgata. Immers, ten eerste is de woordorde bij Crocus anders onverklaarbaar. En ten tweede is nauwere aansluiting bij de grondtekst, ook in de woordorde, een vertaalmethode waarmee bijbels-humanisten graag lieten zien, dat zij met hun talenkennis de Vulgata konden verbeteren. Alle kans dus, dat het door Crocus vermelde citaat van Gen. 26:24 inderdaad van Delenus komt en door hem zo is gedicteerd.

Het probleem school volgens Crocus echter niet in de woordorde, maar in de betekenis van *ba^abur* (*propter*, wegens, om, vanwege, om wille van). Delenus had deze uitdrukking hier verklaard met de opmerking: "dat wil zeggen, vanwege (*propter*) mijn belofte aan Abraham gedaan". Volgens Delenus zou Jahwe aan Isaäk een talrijk nageslacht hebben beloofd omdat Jahwe zijn toezegging van een talrijke nakomelingschap aan Abraham (Gen. 15:5; 17:2, 6, 20) gestand wilde doen. Deze verklaring van Delenus legt misschien wat veel in de tekst van Gen. 26:24. De in het Hebreeuws gebruikte wending (*ba^abur*) is immers een heel gewone prepositie, die werkelijk niet veel meer betekent dan "om wille van", "wegens", en een parafrase zou kunnen luiden: "om aan de eenmaal met Abraham aangegane relatie consequenties te verbinden". Maar in de context kan dat toch niets anders betekenen dan dat Jahwe rekening wilde houden met de belofte en het verbond waardoor hij zich met Abraham had verbonden. Men kan daarom constateren, dat Delenus door hier te verwijzen naar de belofte aan Abraham de betekenis van de bijbeltekst misschien niet zozeer expliciteert, maar wel correct expliciteert. Wil men de woorden "om wille van Abraham" nader verklaren, dan is het inderdaad juist dit te doen met een verwijzing naar de aan Abraham gegeven belofte.

Crocus daarentegen was van mening, dat de uitlegging van Delenus onjuist was en ingegeven was door Lutherse heresie. Volgens hem was de verklaring van Delenus een uitvlucht waarmee de Hebreeuwsmeester trachtte te ontsnappen aan de bewijskracht van Gen. 26:24 voor de aanvaardbaarheid van de aanroeping der heiligen. Hoe bedoelde Crocus dit?

Als traditioneel katholiek was Crocus kennelijk de overtuiging toegedaan, dat gebeden gericht mochten worden tot de gestorven heiligen, en dat met zulke gebeden de voorspraak van heiligen ingeroepen mocht worden bij God. Zoals bekend hadden humanisten en hervormingsgezinden, ook in het kamp van Luther, op de uitwassen van deze heiligenverering scherpe kritiek. De grond waarop de traditionele opvatting berustte, volgens welke de aanroeping van heiligen was toegestaan, was, dat de heiligen verdiensten hadden om wille waarvan God geneigd zou zijn op hun voorspraak de gebeden van gelovigen te verhoren. Thomas van Aquino bij voorbeeld zegt in zijn *Summa Theologica* (pars 2a 2ae, qu. 83, art. 4, conclusio): “Hoewel men alleen God moet bidden om genade of heerlijkheid, is het niettemin nuttig heiligen te bidden, opdat door hun smeekbeden en verdiensten onze gebeden effect sorteren” (*Quamquam solus Deus sit orandus, ut vel gratiam vel gloriam nobis donet; sanctos nihilominus viros orare expedit, ut illorum precibus et meritis nostrae orationes sortiantur effectum*).

Volgens Crocus nu illustreerde Gen. 26:24, hoe God op voorspraak en om de verdienste van een gestorven heilige, namelijk Abraham, zijn gunst bewijst, namelijk een talrijk nakroost geeft, aan een mens, in dit geval Isaäk. Voor Crocus was het daarom van belang, dat “ter wille van Abraham” in Gen. 26:24 zou betekenen “om de verdiensten van Abraham” en niet “om de belofte aan Abraham”. Vandaar dat hij zijn interpretatie ondersteunde met een verwijzing naar de parallelle passage in Gen. 26:4-5. Daar belooft Jahwe aan Isaäk, bij een eerdere verschijning aan hem, zijn nageslacht te zullen vermenigvuldigen “omdat Abraham naar mijn stem geluisterd heeft en mijn geboden (Crocus zegt: mijn sabbatten) gehouden heeft.” Deze parallel zou volgens Crocus bevestigen, dat in Gen. 26:24 “ter wille van Abraham” betekent “om wille van Abrahams verdiensten”. Maar dit argument verliest al zijn kracht wanneer men constateert, dat deze parallel in de verzen 4-5 nu net wordt ingeleid met Jahwe’s woorden “Ik zal de eed gestand doen die ik Uw vader Abraham gezworen heb.” Als Jahwe aan Isaäk weldaden bewijst om wille van Abraham, is dat vanwege aan Abraham gedane beloften. Daarin had Delenus gelijk.

In zijn uitleg van Gen. 26:24 probeerde Crocus dus ten onrechte de passage als bewijsplaats voor de traditioneel katholieke opvatting inzake de heiligenverering te redden. Of Delenus zich met zijn exegetische inderdaad, zoals Crocus meende, tegen de heiligenverering keerde, is moeilijk te zeggen, maar uitgesloten is het allerm minst. Ook in zijn inaugurele rede uit 1533 had hij al blijk gegeven van sympathie voor een Lutherse these, namelijk dat “de rechtvaardige in elk goed werk zondigt”. En kort na zijn vertrek uit Amsterdam is hij definitief tot de hervorming toegetreden.

Tot dusver konden wij bij Delenus wel een gezond exegetisch oordeel, maar nog niet veel kennis van het Hebreeuws vaststellen. Het omgekeerde geldt indien men zijn uitleg van Joh. 6:51 beschouwt. Delenus gaf die uitleg in zijn zaterdagse college over het Griekse evangelie naar Johannes. Daarom, en omdat ik dit geval elders¹⁷ uitvoerig besproken heb, zal ik er hier kort over zijn.

In Joh. 6:51 zegt Jezus: “Het brood dat ik geven zal, dat is mijn vlees, dat ik geven zal voor het leven der wereld.” Delenus nu wilde beslist verhoeden, dat deze passage zo gelezen zou kunnen worden, als zou Jezus hier op het brood van het toekomstige kerkelijke sacrament van het altaar hebben gedoeld. Delenus wilde, evenals Luther, de mogelijkheid absoluut uitsluiten, dat Joh. 6 op eucharistie of avondmaal betrekking heeft. Waarom Delenus dit wilde is niet bekend. Luther wilde het, omdat volgens hem het hoofdstuk niet handelt over het sacrament van brood en wijn, maar over het geestelijk eten, dat wil zeggen over het geloven, over het innerlijk aannemen van Christus. Bovendien verbinden de vv. 52-58 aan het eten van Christus’ vlees onlosmakelijk de belofte van eeuwig leven. Maar blijkens 1 Cor. 11:29 kan men zich aan het avondmaal een oordeel eten. Dus gaat Joh. 6 volgens Luther niet over het avondmaal.

In het voetspoor van Luther nu sloot ook Delenus de gebruikelijke eucharistische uitleg van Joh. 6 uit. Het interessante is nu, dat hij deze uitsluiting van een eucharistische interpretatie trachtte te bereiken door gebruik te maken van zijn kennis van het Hebreeuws. Hij stelde namelijk, dat in de zinsnede “het brood dat ik geven zal” het futurum (ik zal geven) voor een verleden tijd staat, want, aldus Delenus, “de Hebreuschen gebruycken het futurum voor ’t preterito oft perfectum”. Jezus ziet in Joh. 6:51 dus niet vooruit naar het toekomstige sacrament van brood en wijn, maar hij kijkt terug in het verre verleden, naar het manna in de woestijn. Wat Jezus in Joh. 6:51 zegt is: “Het manna dat ik, als preëxistente Christus, indertijd aan de Hebreëen in de woestijn heb gegeven, dat was reeds mijn lichaam; reeds toen heb ik mij gegeven voor het leven der mensen.”¹⁸ Op deze manier sloot Delenus een eucharistische interpretatie van Joh. 6 uit.

Hoe kwam Delenus erbij, dat het Hebreeuws het futurum voor het praeteritum of perfectum gebruikt? Men moet weten, dat “futurum” de zestiende-eeuwse term is voor wat in de Hebreeuwse grammatica nu doorgaans het imperfectum heet. Bij diverse zestiende-eeuwse

¹⁷ “Caro in Spiritum”, 154-160. Voor een afwijkende verklaring van Delenus’ bedoeling: Trapman, “Delenus en de bijbel”, 100-102.

¹⁸ De identificatie van het manna in de woestijn met Christus komt reeds in I Cor. 10:3 en bij verscheidene kerkvaders voor. Het bijzondere bij Delenus is echter, dat volgens hem Jezus *zelf* reeds deze identificatie zou hebben voltrokken, en wel in Joh. 6:51.

hebraïci nu, onder wie Jacobus Lopus Stunica en Sanctes Pagninus, kan men de correcte informatie vinden, dat in het Hebreeuws het imperfectum (door hen “futurum” genoemd) soms de functie heeft van een verleden tijd, die dikwijls door het Hebreeuwse perfectum wordt uitgedrukt. Een voorbeeld levert Ps. 66:6b. Voor “zij trokken door” heeft het Hebreeuws het imperfectum *ya‘abru*. De Septuaginta vertaalt slaafs met een futurum: *dieleusontai*, een goed voorbeeld van een futurum pro praeterito, zowel in het Hebreeuws als in het Grieks. Het Griekse voorbeeld is echter alleen te wijten aan de slaafsheid van de vertaling. In het Nieuwe Testament komt geen enkel geval van een futurum pro praeterito voor. Zo zien we, hoe Delenus ten behoeve van zijn ongezonde exegese van Joh. 6:51 gebruik maakt van wel degelijk juiste kennis van het Hebreeuws.

Delenus’ interpretaties van Gen. 26:24 en Joh. 6:51 zijn de enige die uit zijn Amsterdamse tijd zijn bewaard gebleven. Het is niet veel. Maar het is meer dan van de aanvang van menige andere onderwijs traditie bekend is. En het geeft van Delenus zeker geen ongunstig beeld.

In elk geval bood Delenus van Gen. 26:24 een verantwoorde exegese, al vermoedde Crocus mogelijk terecht, dat de Hebreeuwsmeester hierin geleid werd door vernieuwingsgezinde, naar Luther neigende denkbeelden. Dat Delenus ook in zijn uitleg van Joh. 6 door zijn oriëntatie op Luther is beïnvloed, is wel zeker. Maar de wijze waarop hij zich hier beroept op een correct waargenomen verschijnsel uit de Hebreeuwse grammatica is, hoe misplaatst dit beroep ook is, toch minstens ingenieus.

Men bedenke tenslotte, onder hoe ongunstige omstandigheden Delenus te Amsterdam heeft moeten werken. Hij kon aan zijn leerlingen geen eisen stellen. Over een gedrukte Hebreeuwse tekst beschikten zij waarschijnlijk niet. In zijn collegezaal konden bovendien altijd mensen zitten die, zoals Crocus, argwanend letten op de leerstellige zuiverheid van zijn uitlatingen. Het zijn de klachten van deze mensen, meer dan Delenus’ contacten met de wederdopers, die binnen twee jaar aan zijn onderwijs een einde hebben gemaakt.

Men kan bij Delenus licht de “ketterse” tendensen in zijn exegese aanwijzen: Crocus vergiste zich stellig niet. Maar het katholicisme van Crocus en de zijnen liet van zijn kant geen ruimte voor de Erasmiaans-humanistische bestudering van de bijbel waarmee Delenus een begin trachtte te maken. Moest dit soort studie uit de openbare middelen bekostigd worden, dan was de tijd er in Holland nog niet rijp voor. Des te meer lof verdienen de vroege pogingen van de stadsbesturen van Haarlem en Amsterdam om de bestudering van de bijbelse talen een financiële grondslag te verschaffen.